

УДК 811.161.2:81'27:398.9

Ірина ГАПЄЄВА

orcid.org/0000-0003-0758-3336

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови

Мелітопольського державного педагогічного університету

імені Богдана Хмельницького

(Мелітополь, Україна) gapeeva.irina.1979@gmail.com

ГЕНДЕРНІ КОМПОНЕНТИ ТА ЗАСОБИ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Автор статті розглядає українську фразеологію з погляду наявності в ній гендерних компонентів та способів створення стереотипних переконань, адже колективна свідомість генерує спрощені уявлення про властивості, якості та уміння представників як чоловічої, так і жіночої статі.

У статті здійснено аналіз способів і засобів вербалізації концептів “чоловік” та “жінка” в українській фразеології. Також з’ясовано позицію гендерного компонента в семантичній структурі фразеологічних одиниць, виявлено національно-культурну специфіку семантики фразеологізмів із гендерним компонентом; частково описано синонімічні відношення та антонімічні зв’язки в системі гендерно маркованих фразеологічних номінацій української мови; проаналізовано фразеологічні одиниці з огляду на те, що вони є одним із періоджерел створення та поширення стереотипів.

На матеріалі української фразеології зроблено спробу дослідити андроцентричність і гіноцентричність мовної картини світу. Автор доводить, що лексеми, які окреслюють у мові гендерні концепти, допомагають реалізувати людські уявлення та зосереджені в них знання про гендер.

Ключові слова: *гендер, вербалізація, фразеологізм, чоловік, жінка*

Iryna HAPIEIEVA

orcid.org/0000-0003-0758-3336

Candidate of Philological Sciences

*Associate Professor of the Ukrainian language department
of Melitopol Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University*

(Melitopol, Ukraine) gapeeva.irina.1979@gmail.com

GENDER COMPONENTS AND STEREOTYPING TOOLS IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

The author of the article considers that the Ukrainian phraseology contains gender components and methods that create stereotypic beliefs as the collective consciousness generates the simplified ideas of the qualities and abilities of both sexes.

The article analyses verbalization means of concepts “the man” and “the woman” in the Ukrainian phraseology. In addition, the author identifies the position of a gender component in the semantic structure of phraseological units and national and cultural specifics of the semantics of gendered phraseological units. The research partially reveals the synonymic and antonymic relations in the gendered phraseological nominations of the Ukrainian language.

The author provides the analysis of the phraseological units, as they are primary sources of creation and distribution of stereotypes. Using the Ukrainian phraseology there has been an attempt to investigate both androcentrism and gynocentrism of the global language picture. According to the author, phraseological means are the quintessence of national mentality representing the national expression and emotional enthusiasm. Thus, they are essential tools for transmitting social and cultural information in the process of gender socialization of the individual.

The systemic principle in researching the gender marked phraseological units and the content of the categorical lingual-stylistic notions “concept”, “gender” in

sociolinguistics were defined, as well as the world-mapping in the lingual and conceptual aspects. In the work the role of the gender component in the semantic structure of phraseological units has been elucidated and the national and cultural specificity of the semantics of phraseological units with a gender component has been revealed. The research of the semantic conceptual opposition “masculinity” vs “femininity” was undertaken on the basis of the vocabulary and artistic discourses. The role of the gender-marked lexical units in coming into existence of phraseological meanings and the dynamic processes in the system of the gender-marked phraseological units have been described; the axiological potential of the phraseological units with an appel-ative and anthroponymous component in a vocabulary or artistic discourse has been also described, as well as synonymic relations and antonymic connections in the system of the gender-marked phraseological units of the Ukrainian language; the reflation of the folk poetry surrounding in phraseological contexts of artistic idiosystems has been tracked.

Key words: *gender, verbalization, idiom, man, woman*

Постановка проблеми. Пропонована наукова розвідка покликана заповнити прогалини у дослідженнях на гендерну тематику шляхом вивчення та аналізу літературної спадщини українського народу. Фразеологічні засоби мови є квінтесенцією народного менталітету, вони містять в собі всю національну експресію та емоційну наснагу, а, відтак, відіграють важливу роль у трансляції соціокультурної інформації у процесі гендерної соціалізації індивіда. Презентуючи референтів чоловічої й жіночої статі, цей доробок актуалізує весь асоціативний потенціал, що відбиває історично сформований соціокультурний зміст когнітивних категорій маскулінності та фемінності, тобто уявлення про сукупність типових чи бажаних анатомо-біологічних, емоційних, психічних, соціокультурних і поведінково-психологічних характеристик, асоційованих з належністю індивіда до чоловічої чи жіночої статі у певній лінгвокультурі. Відносна стабільність гендерних стереотипів, їхня здатність дуже повільно змінюватись під впливом соціокультурних факторів підсилює перспективність

вивчення регулятивного потенціалу української фразеології, яка активно функціонує у дискурсі сучасної української культури.

Аналіз досліджень. Надзвичайна складність і багатогранність української мови зумовлює виникнення нових підходів до вивчення її феноменів, але, попри високу інтенсивність досліджень, залишається низка теоретичних питань, які не можемо вважати розв'язаними остаточно. Приміром, вивчення міждисциплінарного поняття “стереотип” на матеріалі української фразеології може претендувати на актуальність, адже прихильники різних напрямків мовознавства розглядають його як у широкому значенні, пов'язуючи з мовною картиною світу (Ж. Бартмінський, А. Белова, Ж. Панасюк та ін.), так і в більш вузькому, як-от, вербалізація потреб певних соціальних груп, рас (І. Бобринська, В. Красних, І. Ольшанський, К. Писаркова та ін.).

Вітчизняні й російські дослідження з гендерної лінгвістики на матеріалі фразеології представлені розвідками Ю. Абрамової, І. Зикової, А. Кириліної, Т. Клименкової, Д. Малишевської та ін.

Теоретичні положення роботи базуються на концепціях провідних вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі філософії мови, таких як Ж. Деррида, В. Колесов, К. Пейтман, В. Розанов, В. Соловйов, М. Шенлі, Ф. Шубарт; у галузі гендера й гендерної лінгвістики, таких як К. Гончарова, О. Горошко, А. Кириліна, М. Кронгауз, Р. Лакофф, Д. Таннен, А. Шахмайкіна, З. Шевченко; у галузі лінгвокультурології та лінгвістичних досліджень фразеологізмів, таких як А. Баранов, С. Воркачев, В. Воробйов, Д. Добровольський, Ю. Степанов, В. Телія та ін.

Метою статті є спеціальне дослідження фразеологізмів з точки зору функціонування в них гендерних компонентів, наявності культурної складової та здатності впливати на формування гендерних стереотипів у суспільства. Матеріалом для дослідження стали фразеологізми, зібрані шляхом суцільної вибірки з Фразеологічного словника української мови (Ужченко В., Ужченко Д., 1998).

Виклад основного матеріалу. Наука визначає гендер як такий ідеологічний конструкт, який акумулює уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою в певній культурі. Соціальна природа гендера відрізняє його від статі, яка є біологічною категоризацією, що базується головним чином на здатності до відтворення. У сучасному розумінні гендер – це не наслідок індивідуальної біології або схильності бути тим чи тим типом людини. Це взагалі не індивідуальна якість, а встановлений суспільством порядок, частиною якого є кожна людина. Гендер відбиває одночасно процес і результат адаптації індивіда в соціально-культурній моделі маскулінності та фемінності, яка є прийнятною в певному суспільстві на певному історичному етапі. Таким чином, з концептуальної точки зору гендер акцентує соціально-культурну, а не природну домінанту статі (Кириліна, 2000: 27).

Науковці визначають гендер нелінгвістичною категорією, яка має мовні способи актуалізації. Виділяють різноманітні рівні експлікації мовного конструювання гендеру: існують експліцитні та імпліцитні способи створення образів чоловіка та жінки (Гриценко, 2005: 109). Сучасними мовознавцями розроблено ряд наукових методик для вивчення та опису лінгвістичних механізмів мовного конструювання гендеру та виявлено такі способи: 1) експліцитно за рахунок використання іменників, у значенні яких є сема “стать”; 2) за рахунок надання переваги дієсловам з агентивними іменниками чоловічого або жіночого роду; 3) за рахунок використання прикметників з іменниками чоловічого або жіночого роду; 4) комплексно, шляхом відтворення гендерних стереотипів у тексті.

Накопичення когнітивного досвіду – результат пізнавальної діяльності, яка визначається когнітивними, емоційними та фізичними здібностями особистості. Поясненням, що когнітивна компетентність була привілеєю чоловіків, слугує факт більшого їх доступу до освіти та інших сфер суспільного життя. Адже жіноча освіта почала своє існування лише упродовж XIX – початку XX ст., коли було переглянуто упереджене ставлення до жінки як істоти інтелектуально слабшої порівняно з чоловіком. Зміст і форми цієї освіти

відповідали запитам тогочасного суспільства, згідно з панівними уявленнями про роль жінки в родині та соціумі.

Мовознавчі дослідження доводять, що гендерна лінгвістика розвивалася у напрямку від виділення гендеру як компонента ідентичності, який сам по собі визначає мовну поведінку та інші аспекти особистості, до визнання того, що гендер завжди діє в комбінації з іншими змінними (вік, статус, етнос, освіта та ін.), тобто до інтегративного розуміння і вивчення гендеру з урахуванням цих компонентів і конкретних практик його реалізації.

Повсякденна реальність доводить, що гендер є однією з визначних соціальних категорій у житті кожної людини. У побутових взаєминах відпрацьовані особливі набори норм поведінки й ситуативних реакцій за критерієм статевої приналежності, при цьому сподівання соціуму у відношенні до однієї статі суттєво відрізняються від вимог до представників іншої статі. Різниця затверджена лінгвістично: мовні одиниці й спеціальні термінологічні мовленнєві засоби по різному змальовують чоловіків і жінок, хлопчиків і дівчаток. Із цього формується набір зображальних категорій, який реалізується в конкретних формах виявлення соціальної свідомості.

Вивчення нами гендерних компонентів на матеріалі фразеологічних одиниць, дає підставу стверджувати, що семантичну їх основу складають стереотипно-асоціативні одиниці, котрі у свідомості представлені як суспільна діяльність та характеристика образів обох статей. Основу становлять власне чоловічі або власне жіночі фразеологізми, однак виявлено стійкі сполуки, які мають спільні ознаки. Протиставляючи жінку з чоловіком або ж навпаки, відбувається не просто фемінізація чи маскулінізація особистостей, а й послідовна проекція на загальну іронічність сприйняття.

Класифікувати гендерно марковані фразеологізми пропонуємо за такими критеріями: 1) наявність лексико-граматичних засобів творення гендерної фразеології з компонентами чоловічих та жіночих номінацій: *де Макар телят не пас; бабка надвоє сказала; Авгієві стайні; посмішка Авгура; стріла Амура; Нитка Аріадни; Амазонки; Альма-матер; Афродіта, народжена з піни*

морської; 2) основні цикли чоловічого життя у семантиці фраземи: *морський вовк; і вусом не вести; повертати голоблі; наламати (нарубати) дров; складати зброю* та ін.; 3) основні цикли жіночого життя у семантиці фраземи: *солом'яна вдова; на виданні; конотопська відьма; піднести гарбуза; покрити голову; дати відкоша; як засватана дівка; знайти в капусті; стара карга* та ін.; 4) розподіл за родом діяльності: *товкти воду в ступі; крутитися як білка в колесі; Чумацький віз* та ін.; 5) антропонімічний компонент у структурі фразеологізму та його рефлексія на гендерну семантику: *Битися як птах у клітці; як баран в аптеці; наш брат; як бобер у салі; ведмідь на вухо наступив; хоч вовк траву їж* та ін. Тут слід зауважити, що провести чітку межу серед названих критеріїв майже неможливо. Частина фразеологізмів може правомірно переходити з одного критерію до іншого. Також маємо синонімічні фразеологізми, гендерна маркованість яких є протилежною: *тримати під каблуком* і *тримати у вузді* або *бідний родич* і *у чому мати народила*, які в контексті здатні передати цілком близький зміст.

Окрім гендерного забарвлення фразеологізми передають стереотипи, які відображають чоловічу й жіночу сутність, закріплену в людській свідомості з далекого минулого. Стереотипи (типові випадки, знайомі приклади, зразки, ідеали), які презентують категорію загалом у переносному значенні, діють як вкраплення пізнавальних рекомендацій і підштовхують реципієнта до міркувань, здогадок та висновків. Значна частина знань про гендер, як набір поведінкових практик, оцінок, думок, приписів, стереотипів, структурована у формі пропозицій з базовими концептами та атрибутивними ознаками. Гендерні пропозиції можуть виражатися вербально (у формі афоризмів, лозунгів, сентенцій) або представляти собою компоненти прихованого комунікативного змісту, не виражені словесно, але здатні отримувати вербальне вираження. У повсякденній мовленнєвій практиці слова *чоловік / жінка, дід / баба, батько / мати, син / донька, сват / сваха* та інші лексеми, які окреслюють у мові гендерні концепти, здатні виступати у ролі вербальних знаків, які актуалізують в уяві культурні сценарії, в яких акумульовані знання про

гендер (Гриценко, 2005: 244-245]. Так, фразеологізм *лізти поперед батька* має негативне забарвлення насамперед через те, що в слов'янській ментальності закарбовані правила поведінки, коли батькові, або старшому за віком чоловікові треба поступатися та надавати право першості. Стереотипні уявлення про те, що жінки більш емоційні підтверджують фразеологізми на кшталт *матінко рідна!* або *Мати Божя!* Роль жінки у вихованні дітей, збереженні домашнього вогнища або ж у підтриманні романтичності у стосунках з чоловіком прочитуємо у значеннях таких фразеологізмів: *прекрасна стать; дама серця; з молоком матері.*

Фразеологічні звороти чітко та майже крок за кроком змальовують стереотипні уявлення українського народу про особливості підготовки до шлюбу. У таких фразеологізмах може й не бути прямої вказівки на гендер, ця приналежність прочитується у підтексті. Так, чоловічі фразеологізми *протоптати доріжку; просити руки; пропонувати руку; слати старостів за рушниками; вертатися з рушниками; повернутися з гарбузами* та ін. формують стереотипні уявлення про парубочі дії у напрямку до одруження. Жіночі фразеологізми покликані навчити дівчину поводитися у ситуації сватання: *як засватана дівка; колупати ніч* та мають повчальний характер: *дбати рушники; готувати скриню; зав'язати хустку.*

Серед фразеологічних зворотів дуже багато прикладів із негативним підтекстом, що сприяє формуванню стереотипів з гендерним компонентом. Певні якості, так чи інакше притаманні переважно жінкам, передають такі звороти: *баба надвоє ворожила; конотопська відьма; солом'яна вдова; к чортовій матері; переїжджа сваха.* Якщо в українських прислів'ях та приказках прочитуємо велику кількість прикладів про слабкий жіночий розум і дурний характер (Гапєєва, 2018: 166), то серед фразеологізмів спостерігаємо зовсім іншу тенденцію. Тут потенціал спрямований на висміювання чоловічих слабкостей, проте, це теж, певним чином, вважаємо андроцентричним підходом, тому що жінка знову залишається осторонь, немає навіть негативного натяку на гіноцентризм: *без царя в голові; Хома невірчий; ламати шапку;*

дідька лисого / чорта лисого; носитися, як старець з писаною торбою; вискочити, як Пилип з конопель / вискочити, як козак з маку; як Мартин; дурному брат. Також маємо цілком жіночий фразеологізм *скриня Пандори*, який своїм походженням завдячує грецькій міфології: “вирішивши помститися людям, яким Прометей приніс вогонь з неба, Зевс звелів богам створити підступну дівчину Пандору, потім він подарував їй скриньку, в якій були замкнені всі людські пороки, нещастя і хвороби. Пандора відкрила скриньку й випустила на волю всі ці лиха” (Ужченко В., Ужченко Д., 1998: 172). Саме цей фразеологізм, на нашу думку, створює стереотипні уявлення, що все зло від жінок. Поруч із ним також постають уже зазначені раніше: *к чортовій матері; вража мати знає; конотопська відьма*. Навіть той, хто не знає значень цих висловлювань, легко дійде висновку про їхній негативізм, що, у свою чергу, підштовхує до формування відповідних стереотипів.

Висновки. Із загальної кількості аналізованих фразеологічних одиниць значна їх частина ніяк не відображає гендерних аспектів і стосується всіх людей незалежно від статі, тому ми не можемо говорити про домінуючу позицію гендерного фактору в загальному масиві української фразеології. Однак під час аналізу гендерно обумовлених одиниць дослідження чітко виокремлюються два явища: андроцентричність, тобто відображення чоловічої перспективи та відображення жіночого світосприйняття – гіноцентризм. Представлені у фразеологізмах стереотипні уявлення українців дають підстави стверджувати, що іронічний підхід та емоційно-естетична інформативність зачіпає і чоловіків, і жінок, проте андроцентризм переважає як у позитивному, так і в негативному плані. Це відбувається, на нашу думку, ще й тому, що сама мовна картина світу фіксує та відтворює його з чоловічої точки зору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гапеева І. М. Жіночі стереотипи в українських пареміях. *International Multidisciplinary Conference “Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland”*. Wolomin, Republic

- of Poland, 19-20 October 2018. Volume 4. Wolomin: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2018. С. 164–167.
2. Гриценко Е. С. Язык как средство конструирования гендера: дисс. ... д. филол. наук: 10.02.19 / Новый Новгород, 2005. 405 с.
 3. Кирилина А. В. Гендерные аспекты массовой коммуникации. *Гендер как интрига познания*. Сборник научных трудов. Москва, 2000. С. 47–80.
 4. Мацюк З. С. Основні засоби творення гендерно маркованих фразеологічних одиниць Західного Полісся. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. Луцьк, 2011. №1. С.82-86.
 5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.

REFERENCES

1. Napieieva I. M. Zhinochi stereotypy v ukrainskykh paremiiakh. *International Multidisciplinary Conference “Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland”*. Wolomin, Republic of Poland, 19-20 October 2018. Volume 4. Wolomin: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2018. S. 164–167. [in Ukrainian].
2. Grycenko E. S. Yazyk kak sredstvo konstruirovaniia genera: diss. ... d. filol. nauk: 10.02.19 / Novyj Novgorod, 2005. 405 s. [in Russian].
3. Kirilina A. V. Gendernye aspekty massovoj kommunikatsii. *Gender kak intriga poznaniia*. Sbornik nauchnykh trudov. Moskva, 2000. S. 47–80. [in Russian].
4. Matsiuk Z. S. Osnovni zasoby tvorennia genderno markovanykh frazeolohichnykh odynyts Zakhidnoho Polissia. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*. Lutsk, 2011. №1. S.82-86. [in Ukrainian].
5. Uzhchenko V. D., Uzhchenko D. V. Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv: Osvita, 1998. 224 s. [in Ukrainian].